

Στο μεταίχμιο ενοποίησης και διαίρεσης; Η ελληνική παροικία της Αιγύπτου από τον ύστερο 19^ο αιώνα ως τον Μεσοπόλεμο¹

Νικόλαος Αλέξης
Πανεπιστήμιο Κρήτης

1. Εισαγωγή

Μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα η Αίγυπτος αποτελούσε έναν χώρο εκτεταμένης παρουσίας για την ελληνική διασπορά.² Η σταδιακή μείωση του αριθμού των «αιγυπτιωτών» ξεκίνησε από τον ύστερο Μεσοπόλεμο, συνεχίστηκε την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο και εντάθηκε κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του Γκαμάλ Άμπντελ Νάσερ. Όπως έχει τονίσει η μελέτη του Άγγελου Νταλαχάνη, η αναχώρηση, ειδικά κατά τον απόηχο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αποσκοπούσε μεταξύ άλλων στην αποσυμφόρηση της παροικίας από ένα μέρος του πληθυσμού που είχε βρεθεί αντιμέτωπο με το φάσμα της ανεργίας. Η απομάκρυνση από την Αίγυπτο και η ανακατεύθυνση σε προορισμούς όπως η Ελλάδα και η Αυστραλία δρομολογήθηκαν στη βάση ενός οργανωμένου σχεδίου για το οποίο είχαν συνεργαστεί η ηγεσία της παροικίας, το ελληνικό κράτος και διεθνείς οργανισμοί.³

Η αποχώρηση των αιγυπτιωτών από τη χώρα του Νείλου δεν έμεινε συνεπώς ανεπηρέαστη από την κοινωνική διαστρωμάτωση και τις σχέσεις εξουσίας που είχαν διαμορφωθεί εντός της παροικίας· γεγονός που έρχεται να μας υπενθυμίσει ότι οι πραγματικές ιστορικές συνθήκες απέχουν συχνά από τις απλουστευτικές ή και εξιδανικευτικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος. Στην περίπτωση του ελληνισμού της διασποράς, οι τάσεις εξιδανίκευσης συνδέονται με την υποβάθμιση ή την αποσιώπηση των λιγότερο «ευχάριστων» πλευρών της ιστορίας του, όπως η κοινωνική διαστρωμάτωση και οι ανισότητες στο εσωτερικό των παροικιών, οι πολιτικές και

¹ Το παρόν άρθρο συγγράφεται κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής η οποία χρηματοδοτείται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας στο πλαίσιο της «3^{ης} προκήρυξη υποτροφιών για υποψήφιους διδάκτορες» (Αριθμός υποτροφίας: 5915).

² Για μια σύντομη αναφορά στην εξέλιξη της ιστοριογραφίας που αφορά τη διασπορά βλ. Ina Baghdiantz 2010 (193-210). Ο χαρακτηρισμός «αιγυπτιώτες» χρησιμοποιείται συχνά από τους Έλληνες για τους ελληνικής καταγωγής κατοίκους της Αιγύπτου. Έλληνες συνεχίζουν να κατοικούν στην Αίγυπτο μέχρι σήμερα, όμως ο αριθμός τους είναι πολύ μικρότερος από ότι στο παρελθόν.

³ Άγγελος Νταλαχάνης 2010, 187-214. Πιο εκτενώς στο Άγγελος Νταλαχάνης 2015. Η διδακτορική διατριβή του Αναστάσιου Αναστασίου (2020, 44) υποστηρίζει ότι η παρακμή της ελληνικής παροικίας ήταν άμεσα συνυφασμένη με την κατάργηση του καθεστώτος των Διομολογήσεων (βλέπε συνέχεια) η οποία αποφασίστηκε το 1937 και υλοποιήθηκε κατά την ακόλουθη περίοδο.

οικονομικές διενέξεις, η ακόμα οι παράνομες δραστηριότητες και η παραβατικότητα των ομογενών.⁴ Όσον αφορά την περίπτωση της Αιγύπτου, όπου η ελληνική παροικία είχε δραστηριοποιηθεί σε ένα αποικιακό περιβάλλον, υποτιμάται επιπλέον ο ρόλος του ελληνισμού της ομογένειας στο υφιστάμενο πλέγμα σχέσεων εξουσίας και εκμετάλλευσης καθώς και η αλληλεπίδραση των Ελλήνων της παροικίας με τους Αιγυπτίους, τους οποίους συχνά αντιμετώπιζαν ως υποδεέστερους.

Αυτές οι παράμετροι μπορεί να παραμένουν δευτερεύουσας σημασίας για το ευρύ κοινό και να παραβλέπονται από τις ηγεμονεύουσες αναγνώσεις του παρελθόντος· δεν αφήνουν ωστόσο αδιάφορη τη σύγχρονη ιστορική έρευνα, γεγονός που αποτυπώνεται σε μια σειρά από δημοσιευμένες και αδημοσίευτες μελέτες.⁵ Θεωρώ, λοιπόν, ότι μια πραγματεύση για τον αιγυπτιώτη ελληνισμό, όπως αυτή που θα ακολουθήσει, είναι χρήσιμο να λάβει υπόψη τους και τέτοιου είδους προβληματισμούς. Η προβολή των λιγότερο «ευχάριστων» εμπειριών δεν ακυρώνει, άλλωστε, τη θετική παρακαταθήκη της διασποράς στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της Ελλάδας· μια παρακαταθήκη εντυπωμένη στον χώρο των σύγχρονων ελληνικών πόλεων.⁶

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να αναφερθεί σε ορισμένα ζητήματα που αφορούν την οργάνωση της ελληνικής παροικίας, την αλληλεπίδραση της με το περιβάλλον και την οικονομική της δραστηριοποίηση, εστιάζοντας κυρίως στην περίοδο της βρετανικής, αρχικά έμμεσης και έπειτα άμεσης, κυριαρχίας στην Αίγυπτο (1882-1922). Όπως θα καταδείξουμε η ελληνική παροικία βρέθηκε αντιμέτωπη με πολλαπλές εντάσεις στο πέρασμα του χρόνου, αφενός εξαιτίας της συνεχούς προσπάθειας να διευθετήσει τα όρια της⁷ και αφετέρου λόγω των παροδικών αντιπαραθέσεων που δημιουργούσαν οι εσωτερικές ανισότητες και η διαπάλη για τη νομή της εξουσίας. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο η Αίγυπτος μετέληθε από ποικίλες διαβαθμίσεις του αποικιακού ελέγχου και κατ' επέκταση από ανακατανομές της ισχύος μεταξύ των διαφορετικών πόλων εξουσίας που αλληλεπιδρούσαν με την παροικία (βλέπε υποσημείωση).⁸ Λειτουργώντας σε αυτές τις συνθήκες, οι κοινότητες που συγκρότησε

⁴ Ενδεικτικά, Marios Papakyriakou 2014, 14 και 75.

⁵ Παράμετροι όπως οι εσωτερικές ανισότητες και η σχέση της ελληνικής παροικίας με το ευρύτερο αποικιακό περιβάλλον έχουν απασχολήσει και ορισμένες διδακτορικές διατριβές που εκπονήθηκαν κατά την τελευταία δεκαετία, όπως Marios Papakyriakou 2014 και Ηράκλειτος Σουγιουλτζόγλου 2018.

⁶ Ο Χρήστος Χατζηιωσήφ (2016) επισημαίνει στο πλαίσιο μιας βιβλιοκριτικής για το βιβλίο του Άγγελου Νταλαχάνη τη δυσκολία αμφισβήτησης των παραδεδεγμένων σχημάτων για τον αιγυπτιώτη ελληνισμό. Η διδακτορική διατριβή του Χρήστου Χατζηιωσήφ (1980) υπήρξε από τις πρώτες που εστίασαν στην ελληνική παροικία της Αιγύπτου με έμφαση στην πρώιμη περίοδο συγκρότησης και λειτουργίας της.

⁷ Εδώ εννοούμε α) τα «φυσικά» της όρια, δηλαδή τον προσδιορισμό των μελών της Κοινότητας και κατ' επέκταση τη διάκριση του τι συνιστά ελληνικό και τι όχι β) τα όρια της πολιτικής της ισχύος από τη στιγμή που βρισκόταν σε μια ξένη επικράτεια και δραστηριοποιούνταν σε αυτή.

⁸ Ως το 1914 η επικυριαρχία της Βρετανίας ήταν έμμεση ενώ το 1914 η Βρετανία απέσπασε επίσημα την Αίγυπτο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη μετέβαλε σε προτεκτοράτο.

ο παροικιακός ελληνισμός, καλούνταν επιπρόσθετα να ευθυγραμμίσουν τη στοχοθεσία τους με τις επιδιώξεις που έθετε το ίδιο το ελληνικό κράτος, το οποίο επεδίωκαν εν μέρει να εκπροσωπήσουν και εν μέρει να υποκαταστήσουν.

2. Ζητήματα κοινοτικής οργάνωσης

Την 1η Απριλίου 1911, ο Γενικός Πρόξενος Χρήστος Μητσόπουλος αναχωρούσε από την Αλεξάνδρεια εν μέσω επευφημιών από χιλιάδες μέλη της παροικίας τα οποία συναθροίστηκαν για να τον αποχαιρετίσουν.⁹ Η ανάκληση του από την ελληνική κυβέρνηση υπήρξε αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης του με την ηγεσία της Ελληνικής Κοινότητας της Αλεξάνδρειας, η οποία αντιμετώπιζε με καχυποψία την προσπάθεια του να συγκροτήσει μια ένωση των ελληνικών σωματείων και συλλόγων της πόλης, την οποία ήθελε αργότερα να επεκτείνει για να συμπεριλάβει το σύνολο του ελληνισμού της Αιγύπτου. Το σχέδιο αυτό είχε αγκαλιάσει μια μεγάλη μερίδα των Ελλήνων της Αλεξάνδρειας, οι οποίοι προέρχονταν κυρίως από τα μεσαία και κατώτερα στρώματα.¹⁰

Τα γεγονότα προκάλεσαν και το ενδιαφέρον των αθηναϊκών εφημερίδων, οι οποίες ασχολήθηκαν ενδεχομένως για πρώτη φορά σε τόσο μεγάλο βαθμό με τον ελληνισμό της Αιγύπτου. Ενώ η Ακρόπολις κράτησε μια επικριτική στάση προς τον πρόξενο, εφημερίδες όπως το *Εμπρός* και το *Σκριπ* επαίνεσαν την προσπάθεια του και στηλίτευσαν την προβληματική λειτουργία της Κοινότητας της Αλεξάνδρειας.¹¹ Σύμφωνα με τα άρθρα τους, ορισμένα από τα οποία αποτελούσαν ανταποκρίσεις από την Αίγυπτο, τον έλεγχο της Κοινότητας μονοπωλούσε μια ολιγομελής ελίτ η οποία είχε αποκλείσει από τις διοικητικές θέσεις και τη διανομή των διαθέσιμων πόρων τη μεγάλη πλειοψηφία των Ελλήνων της πόλης. Ισχυρίζονταν, μάλιστα, ότι η συγκεκριμένη κατάσταση εγκυμονούσε μια επικείμενη ρήξη, την οποία το σχέδιο του προξένου για τη συνένωση των σωματείων πιθανά θα μπορούσε να αποτρέψει.¹²

⁹ «Η αποθεωτική αναχώρησις του Μητσόπουλου – Η άμαξα συρόμενη από τον λαόν», εφ. *Ταχυδρόμος*, 2/15 Απρ. 1911. Για μια αναφορά στα γεγονότα δεξ επίσης Μ. Papakyriakou 2014, 332-335.

¹⁰ Ενδεικτικά: «Η σημερινή αναχώρησις του κ. Μητσόπουλου- Η χθεσινή συγκέντρωσις του λαού», εφ. *Ταχυδρόμος*, 1/14 Απρ. 1911.

¹¹ Το *Εμπρός* ξεκινάει από τις 09.04.1911 τη δημοσίευση μιας σειράς άρθρων – ανταποκρίσεων από την Αλεξάνδρεια, τα οποία υπογράφονται με το ψευδώνυμο Δ. Αφρικανός. Ενδεικτικά: «Ο αιγυπτιακός ελληνισμός – η αντίδραση κατά της ενώσεως», εφ. *Εμπρός*, 09.04.1911. Ενδεικτικά από το *Σκριπ*: «Ζητήματα της ημέρας...ανεκοινώθη», εφ. *Σκριπ*, 3 Απρ. 1911. Η πληροφορία για τη στάση της Ακρόπολις στο άρθρο: «Το σκάνδαλον της Αιγύπτου- Ο πόλεμος κατά του εργάτου της ενώσεως των Ελλήνων», εφ. *Σκριπ*, 12 Απρ. 1911.

¹² «Η θύελλα εν Αλεξανδρεία», εφ. *Σκριπ*, 6 Απρ. 1911. Το *Σκριπ* κάνει λόγο εδώ για χάσμα μεταξύ των «αριστοκρατικών» και «δημοκρατικών». Σύμφωνα με τη διδακτορική διατριβή του Μάριου Παπακυριακού τα προβλήματα που αναπαράγει ο αθηναϊκός τύπος είχε αναφέρει και ο ίδιος ο Μητσόπουλος σε εκτενές γράμμα που απέστειλε στις 21 Μαρτίου 1911 στο ελληνικό Υπουργείο. Μ. Papakyriakou 2014, 332.

Ακόμα και αν θεωρήσουμε ότι οι κατηγορίες αυτές είναι υπερβολικές, αναδεικνύουν το υπαρκτό ζήτημα της απόκλισης των ορίων των ελληνικών κοινοτήτων και εκείνα της παροικίας. Οι κοινότητες είχαν συγκροτηθεί ουσιαστικά στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, σε μια περίοδο κατά την οποία οι κάτοικοι της Αιγύπτου που μπορούν να προσδιοριστούν (ακόμα υπό όρους) ως Έλληνες αριθμούσαν μερικές χιλιάδες και βρισκόνταν κάτω από την επιρροή του πατριαρχείου Αλεξανδρείας. Η ασάφεια των ορίων ανάμεσα στον θρησκευτικό και τον εθνικό – εθνοτικό προσδιορισμό κατά την περίοδο εκείνη αποτυπώθηκε και στην ονομασία τους, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Ελληνοαιγυπτιακή Ορθόδοξη Κοινότητα της Αλεξάνδρειας, η οποία και συγκροτήθηκε πρώτη, το 1843.¹³

Από τη δεκαετία του 1860, οπότε και παρατηρείται η άνθιση του εμπορίου του αιγυπτιακού βαμβακιού, άρχισε να αυξάνεται ο αριθμός των Ελλήνων που εγκαθίστανται στη χώρα του Νείλου (Kitroeff 1989, 11). Ανέκυψε συνεπώς και το ζήτημα της διασύνδεσης των νέων αυτών πληθυσμών με τις υφιστάμενες κοινότητες, οι οποίες άλλωστε αποκτούσαν σταδιακά έναν πιο αμιγώς εθνικό χαρακτήρα. Αποφασιστικό βήμα προς την «ελληνοποίηση» υπήρξε η μετονομασία τους, η οποία ξεκίνησε λίγα χρόνια μετά την κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Βρετανούς (1882). Πρώτη άλλαξε όνομα η αποκαλούμενη πλέον, «Ελληνική Κοινότητα της Αλεξάνδρειας» το 1888, ενώ η διαδικασία ολοκληρώθηκε το 1904 με την Ελληνική Κοινότητα του Καΐρου.¹⁴

Η «ελληνοποίηση» των κοινοτήτων κατέστησε περισσότερο σαφείς τις ιδεολογικές και πολιτικές τους στοχεύσεις, συνδέοντας τις αμεσότερα με τις επιδιώξεις του ελληνικού κράτους. Αν και θεωρητικά η δραστηριότητα των θεσμών αυτών περιοριζόταν σε πρακτικές αλληλεγγύης και φιλανθρωπίας, στην πράξη όπως έχει παρατηρηθεί επεδίωκαν να υποκαθιστούν τους κρατικούς θεσμούς (Kitroeff 1989, 145). Οι αρμοδιότητες που αναλάμβαναν για την κάλυψη αναγκών του πληθυσμού της παροικίας (κυρίως εκπαίδευση και περίθαλψη) τους παρείχαν μια σημαντική διαπραγματευτική ισχύ απέναντι στις Αρχές και τροφοδοτούσαν προσδοκίες για την αναβάθμιση του πολιτικού τους ρόλου. Χαραριστικό παράδειγμα αποτελεί η παρέμβαση της Κοινότητας της Αλεξάνδρειας στη διευθέτηση του ζητήματος της κυριακάτικης αργίας, η οποία ξεπερνούσε τα τυπικά όρια των αρμοδιοτήτων της. Η πρόταση που κατέθεσε επικρίθηκε ως ασύμφορη για τους Ορθόδοξους υπαλλήλους

¹³ Ενδεικτικά για αυτές τις εξελίξεις, Alexander Kitroeff (1989, 14 κ.ε.). Ο όρος «Έλληνας» χρησιμοποιείται εδώ με κάποια επιφύλαξη εφόσον δεν είναι πάντα ξεκάθαρος ο προσδιορισμός αυτών των πληθυσμών όσον αφορά την εθνική ταυτότητα. Η Najat Abdullhaq (2016, 49-60) περιγράφει τη διαδικασία μετάβασης από το οθωμανικό μιλέτ που είχε θρησκευτικό χαρακτήρα στις μειονότητες.

¹⁴ Η κοινότητα της Αλεξάνδρειας όρισε μάλιστα επίσημο προστάτη της τον Έλληνα πρόξενο. Ενδεικτικά για αυτές τις εξελίξεις, Kitroeff 1989 (15 κ.ε.).

της Αλεξάνδρειας και επέτεινε τη διαμάχη με το προξενείο, αποτελώντας ένα σημαντικό βήμα προς την κρίση που οδήγησε στην απομάκρυνση του Μητσόπουλου.¹⁵

Όσον αφορά το ζήτημα του αποκλεισμού των «πληβείων», το οποίο έθεταν οι αθηναϊκές εφημερίδες,¹⁶ οι βάσεις του μπορούν να εντοπιστούν στο ίδιο το καταστατικό της Κοινότητας της Αλεξάνδρειας. Η πρόβλεψη για την υποχρεωτική καταβολή ετήσιας συνδρομής λειτουργούσε αποτρεπτικά προς τη συμμετοχή των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Επιπρόσθετα, στο πλαίσιο μιας πρακτικής που δεν ήταν ασυνήθιστη για τα ελληνικά σωματεία της εποχής, προβλεπόταν το δικαίωμα των μελών να αποκτούν περισσότερες από μία ψήφους ανάλογα με το ύψος των εισφορών που κατέβαλαν (El Shawadfy 2009, 71). Η ελίτ ήταν συνεπώς σε θέση να αξιοποιεί τους πόρους της ώστε να εξασφαλίζει την κατάληψη των διοικητικών θέσεων και κατ' επέκταση να διατηρεί και να αναπαράγει το πολιτικό κεφάλαιο που αντλούσε από την άσκηση της διοίκησης.

Όσον αφορά τις μορφές για την αστοργία της Κοινότητας και την αποστέρηση των ομογενών από παροχές που είχαν ανάγκη, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε την έκταση και το βάθος αυτών των φαινομένων.¹⁷ Είναι ωστόσο προφανές ότι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της παροικίας κινούνταν μεταξύ αποδοχής και απόρριψης, στο περιθώριο ή και εκτός των κοινοτήτων. Το γεγονός αυτό αποτυπωνόταν και στον χώρο, εφόσον σε αντίθεση με την ελίτ που ήταν συγκεντρωμένη στις περίοπτες συνοικίες, ένα μεγάλο μέρος της παροικίας κατοικούσε μακριά από τα σημεία που η κοινότητα επέλεγε για να αναπτύσσει τις δραστηριότητες της.¹⁸

3. Η ελληνική παροικία, οι Βρετανοί και οι Αιγύπτιοι

Η εικόνα μιας ανομοιογενούς ελληνικής παροικίας εντοπίζεται και στο πολυσυζητημένο έργο του επικεφαλής της αγγλικής αρμοστίας, λόρδου Κρόμερ, το οποίο εκδόθηκε τρία περίπου χρόνια πριν τα γεγονότα του 1911. Η διάκριση ανάμεσα στην ελίτ και τα κατώτερα στρώματα (low-class Greeks) δεν προσδιορίζει εδώ μονάχα μια διαφορετική κοινωνική θέση αλλά επιπρόσθετα διακριτές νοοτροπίες και συμπεριφορές. Τα μέλη των ελίτ παρουσιάζονται ως «επιδραστικοί και αξιοσέβαστοι» Έλληνες ενώ εκείνα των κατώτερων στρωμάτων επιδίδονταν συχνά κατά τον Κρόμερ σε παράνομες και άλλες μεμπτές δραστηριότητες, όπως η τοκογλυφία και η πώληση αλκοόλ (Cromer 1916, 250-251).

¹⁵ «Ο Αιγυπτιακός ελληνισμός – το σχέδιον του Μητσόπουλου», εφ. *Εμπρός*, 18 Απρ. 1911.

¹⁶ «Η θύελλα εν Αλεξανδρεία», εφ. *Σκριπ*, 6 Απρ. 1911.

¹⁷ Χαρακτηριστικό είναι ένα περιστατικό που επικαλείται η εφημερίδα *Εμπρός*, σύμφωνα με το οποίο η Κοινότητα της Αλεξάνδρειας δεν είχε συνδράμει σε μια άπορη γυναίκα που δεν μπορούσε να θάψει τον γιό της: «Ο Αιγυπτιακός ελληνισμός – το σχέδιον του Μουτσόπουλου Ε'». εφ. *Εμπρός*, 16 Απρ. 1911.

¹⁸ Επικρίνοντας την Κοινότητα για την ανεπαρκή κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών από μέρους της, το *Σκριπ* ανέφερε την απουσία σχολείων στα απόκεντρα μέρη και τα προάστια, δηλαδή τις λαϊκές συνοικίες όπου ζούσαν οι φτωχοί: «Το σκάνδαλον της Αιγύπτου- η διάλυσις του ελληνισμού και η εξόντωσις του Μητσόπουλου», εφ. *Σκριπ*, 24 Απρ. 1911.

Η διαίρεση αυτή ελάχιστα μετριάζεται ως προς τις εντυπώσεις από τη σύντομη αναφορά του συγγραφέα στους πολυάριθμους Έλληνες μικρέμπορους που χρήζουν σεβασμού. Αφενός απλοποιεί μια σύνθετη πραγματικότητα και αφετέρου υπονοεί μια προδιάθεση των βρετανικών αρχών να αντιμετωπίζουν με διαφορετικό τρόπο τα δύο αυτά πληθυσμιακά υποσύνολα. Αν για την ελίτ της παροικίας ανοιγόταν η προοπτική της ώσμωσης και της διαπραγμάτευσης με τις αποικιακές δυνάμεις, για τους υπόλοιπους ο αποκλεισμός από τους παροικιακούς θεσμούς συμπληρωνόταν από ένα γενικότερο αίσθημα ανασφάλειας όσον αφορά συμπεριφορά των κρατικών αρχών απέναντι τους.

Η σχέση της παροικίας με τις βρετανικές αρχές έχει απασχολήσει αρκετές μελέτες. Παλιότερες αντιλήψεις που ήθελαν τους εύπορους αιγυπτιώτες να λειτουργούν ως υποχείρια των Άγγλων δεν θεωρούνται πλέον επαρκείς, ενώ προς επανεξέταση τίθεται και η θέση του Στρατή Τσίρκα, κατά την οποία οι Άγγλοι υποστηρίχθηκαν κυρίως από την μερίδα των νεοφερμένων Ελλήνων αστών που εγκαταστάθηκαν στην Αίγυπτο μετά τη δεκαετία του 1860 (Kazamias 2014, 254-255). Σύμφωνα με τη νεότερη ανάλυση του Αλεξάνδρου Καζαμιά, η στάση της παροικίας απέναντι στο αποικιακό καθεστώς ενείχε τρεις διαστάσεις, τη συνεργασία, τη διαπραγμάτευση και την αντίσταση (*collaboration, negotiation, resistance*). Ενώ οι συμπεριφορές αυτές προωθήθηκαν κατά βάση από διακριτές μερίδες της ελίτ, αναδύθηκαν και με μια χρονική ακολουθία, επηρεαζόμενες από την εναλλαγή των συνθηκών στο πέρασμα του χρόνου (Kazamias 2014, 259 κ.ε.).

Η εναντίωση προς τις βρετανικές αρχές συνδεόταν με την πρόθεση των τελευταίων να ανατρέψουν το καθεστώς των Διομολογήσεων, δηλαδή το ειδικό προνομιακό καθεστώς που απολάμβαναν οι ξένοι, κατά βάση Ευρωπαίοι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσον αφορά τη φορολογική και νομική μεταχείριση (Kazamias 2014, 270). Οι Βρετανοί πράγματι επέβαλαν ορισμένες ρυθμίσεις όσον αφορά την οικονομική δραστηριοποίηση των ξένων υπηκόων και επέκτειναν τον φόρο ακίνητης περιουσίας και σε αυτούς, χωρίς όμως να μπορέσουν να δρομολογήσουν περαιτέρω σημαντικές αλλαγές (Κιτροέφ 2021, 81 κ.ε.). Εάν λάβουμε υπόψη ότι οι μεταρρυθμίσεις αυτές είχαν λίγο πολύ δρομολογηθεί κατά την έλευση του νέου αιώνα, ενισχύεται η εντύπωση μας ότι κατά την περίοδο της συγγραφής του βιβλίου του Κρόμερ, η διαπραγμάτευση ήταν η κυρίαρχη από τις τρεις προαναφερθείσες διαστάσεις. Πέρα από το γεγονός ότι αυτή εμπεριείχε στοιχεία των άλλων δύο τάσεων, μαρτυρούσε ταυτόχρονα και μια συνεχή ανάγκη και προσπάθεια της ελίτ της παροικίας να αναπροσαρμόζεται στα νέα δεδομένα.

Όταν ο Έλληνας δημοσιογράφος Βλάσσης Γαβριηλίδης έγραφε για τις εντυπώσεις του από την Αίγυπτο, εκθείαζε ακριβώς την προσαρμοστικότητα των ομογενών στις μεταβαλλόμενες συνθήκες (Γαβριηλίδης 1921, 97). Εξέφραζε όμως και μια αγωνία για τη μελλοντική τους θέση στην Αίγυπτο, εφόσον η επικέντρωση της δραστηριότητάς τους στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα ήταν μια επισφαλής επιλογή και μπορούσαν εύκολα να χάσουν την πρωτοκαθεδρία τους. Η αγωνία αυτή, η οποία

εντοπίζεται με παραλλαγές και σε άλλα κείμενα, δεν είναι άσχετη από τη γενικότερη αντίληψη της ελληνικής διανόησης για τη θέση του ελληνισμού στην Αίγυπτο, σύμφωνα με την οποία η παρουσία του συνέβαλε στην πρόοδο και τον εκπολιτισμό της χώρας και των κατοίκων.¹⁹ Στο πλαίσιο βέβαια της επικρατούσας τότε αντίληψης για την εξελικτική πορεία των εθνών και των πολιτισμών, η ανάπτυξη των ιθαγενών δημιουργούσε τον κίνδυνο ενός μελλοντικού παραγκωνισμού για το ελληνικό στοιχείο. Η υποτιμητική άποψη που είχαν οι Έλληνες για τους Αιγυπτίους, ιδιαίτερα τους φελάχους (γεωργούς), φαίνεται να λειτουργούσε εδώ εφησυχαστικά. Η νοοτροπία τους γινόταν αντιληπτή ως επιβραδυντικός παράγοντας για την πρόοδο, γεγονός που προκύπτει και από απαξιωτικές προς αυτούς αναφορές των ελληνικών εφημερίδων.²⁰

Η μεγάλη μάζα των Αιγυπτίων εκλαμβάνονταν από τους ομογενείς ως κατώτεροι, «αραπάδες», όπως τους αποκαλούσαν (Κιτροέφ 2021, 209). Υπήρχαν βέβαια και ορισμένοι λόγιοι αιγυπτιώτες όπως ο Ιωάννης Γκίκας και ο Πέτρος Μάγνης οι οποίοι αντιμετώπισαν επικριτικά το αποικιοκρατικό καθεστώς και κατ' επέκταση ήταν πιο θετικά διακείμενοι στον γηγενή πληθυσμό (Kazamias 2014, 273-274). Εάν κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα τέτοιες αντιλήψεις μπορούσαν να παρουσιάζονται ως εξαίρεση, η σταδιακή ανάπτυξη του αιγυπτιακού εθνικισμού τους απέδιδε διαρκώς μεγαλύτερη βαρύτητα. Ειδικά μετά την, υπό όρους, ανεξαρτητοποίηση της Αιγύπτου το 1922, έγινε πιο επιτακτικό για την ελληνική πλευρά να δημιουργήσει διαύλους επικοινωνίας και να ανασυγκροτήσει το αφήγημα της για τον ρόλο της στη χώρα και τη σχέση της με τους Αιγυπτίους. Το έργο του Αθανάσιου Πολίτη έρχεται μάλλον να συμπυκνώσει και να αναβαθμίσει προηγούμενες διάσπαρτες αντιλήψεις για τον ρόλο των Ελλήνων στη χώρα του Νείλου, διατηρώντας ωστόσο την έμφαση στον πρωτοπόρο ρόλο του Έλληνα ο οποίος σταθερά υπερέχει έναντι των Αιγυπτίων (Πολίτης 1930, 6-48). Η «συνεργασία» με τους γηγενείς αλλά και τους υπηκόους των άλλων εθνών συνέχισε λοιπόν να αποτελεί διακύβευμα, προτάσσοντας μια αναγκαία υποχώρηση σε μια συγκυρία κατά την οποία ο οικονομικός παραγκωνισμός της παροικίας αποτελούσε πιθανό ενδεχόμενο.²¹

¹⁹ Ανάλογη ανησυχία για την ανάπτυξη των Αιγυπτίων είχε εκφράσει και ένας συντάκτης του *Εμπρός* αρκετά χρόνια νωρίτερα: «Εκ γης Αιγύπτου: Ο τόπος, οι ομογενείς μας», εφ. *Εμπρός*, 7 Νοε. 1897. Γενικότερα δεν προκύπτει εδώ κάποια διάκριση ανάμεσα στις αντιλήψεις των αιγυπτιακών και των κατοίκων του ελληνικού κράτους, εφόσον αμφότεροι θεωρούσαν ότι εξυπηρετούν ένα κοινό εθνικό σχέδιο.

²⁰ Πιο εκτενώς για την αντιμετώπιση των φελάχων και ευρύτερα των κατοίκων της Ανατολής, βλ. Σουγιουλτζόγλου 2018 (38 κ.ε.). Ενδεικτικά ένα από τα άρθρα που αναφέρεται στη «ρυπαρότητα» των φελάχων: «Το τέλος ενός εχθρού», εφ. *Εμπρός*, 5 Σεπτ. 1903.

²¹ Το έργο του Αρίσταρχου Αβραμίδη (1934) προτάσσει αφενός την αλληλεγγύη μεταξύ των ελληνικών επιχειρήσεων και αφετέρου την οικονομική συνεργασία με τους γηγενείς και τους ξένους (25 κ.ε. και 55).

Επιστρέφοντας στη διαίρεση του ελληνικού πληθυσμού από τον Κρόμερ μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι αυτή εμπεριείχε μια διάσταση που αφορούσε τη διάκριση μεταξύ κέντρου και επαρχίας. Τοποθετούσε τους «αξιοσέβαστους» Έλληνες στην Αλεξάνδρεια, ενώ οι κατώτερες τάξεις που μεμφόταν αποτελούνταν από μικρεμπόρους διασκορπισμένους ακόμα και στα πιο μικρά χωριά (Cromer 1916, 251). Μία μάλλον σημαντική μερίδα του πληθυσμού, οι μη ευκατάστατοι Έλληνες που κατοικούσαν στα μεγάλα αστικά κέντρα, σχεδόν απουσίαζαν από αυτή την περιγραφή για το ελληνικό στοιχείο. Από αυτούς αρκετοί διέμεναν στις πιο υποβαθμισμένες πλευρές των πόλεων, ενίοτε μαζί με τους αραβικούς πληθυσμούς και όχι στην εξευρωπαϊσμένη πλευρά του Καΐρου και της Αλεξάνδρειας, που συνήθως τροφοδοτούν τις αναπαραστάσεις της κοσμοπολίτικης ομογένειας (Papakyriakou 2014, 78).

Η προσπάθεια των Ελλήνων να τονίσουν την εγγύτητα και την οικειότητα τους προς τους Αιγυπτίους κατά τον Μεσοπόλεμο, όπως εκφράστηκε για παράδειγμα με το έργο του Αθανάσιου Πολίτη, εξέλαβε τη μορφή μιας απάντησης στον Κρόμερ, θέτοντας ως προτεραιότητα την αποκατάσταση της φήμης των Ελλήνων λιανεμπόρων και δανειστών της αιγυπτιακής επαρχίας. Η αιγυπτιακή ενδοχώρα αναδείχθηκε στο κατεχοχόν πεδίο ώσμωσης Ελλήνων και Αιγυπτίων, τον χώρο στον οποίο σύμφωνα με το σχήμα του Πολίτη οι Έλληνες σκαπανείς του εκπολιτισμού υλοποιούσαν το έργο τους (Πολίτης 1930, 6-48). Την ίδια στιγμή όμως που ενισχυόταν το κοσμοείδωλο του εμπόρου που οδηγεί τον αιγύπτιο γεωργό στην πρόοδο, η ώσμωση μεταξύ των διαφορετικών εθνοτήτων στο εσωτερικό των πόλεων υποβαθμιζόταν πλήρως από το υπό διαμόρφωση κυρίαρχο αφήγημα. Η διακριτή παρουσία του ελληνισμού στις μεγάλες πόλεις, φαίνεται λοιπόν ότι αποτελούσε ακόμα σημαντικό παράγοντα αυτοπροσδιορισμού για τον ελληνισμό της Αιγύπτου και η υπαναχώρηση από αυτή αποτελούσε μια δύσκολη επιλογή

4. Εργασία και οικονομικές δραστηριότητες

Τον Δεκέμβριο του 1901 οι σιγαροποιοί του Έλληνα καπνεμπόρου Ν. Σούσα προχώρησαν σε απεργία και απέκλεισαν το εργοστάσιο του ζητώντας καλύτερες αμοιβές. Οι αιγυπτιακές Αρχές αποφάσισαν να προχωρήσουν στην απέλαση ορισμένων Ελλήνων σιγαροποιών που θεωρήθηκαν πρωτεργάτες της απεργίας, γεγονός που απασχόλησε την αθηναϊκή εφημερίδα *Εμπρός*. Μέσα από τα άρθρα της εστίασε σε ζητήματα όπως με τη στάση του προξένου, ο οποίος θεωρήθηκε ότι έφερε ευθύνη για την εξέλιξη, αλλά και η ίδια η δικαιοδοσία των αιγυπτιακών-βρετανικών αρχών να εξορίζουν τους Έλληνες υπηκόους.²²

²² «Η απεργία των σιγαροποιών εν Καΐρω – τηλεγράφημα προς το πρωθυπουργόν», εφ. *Εμπρός*, 31 Δεκ. 1901. «Οι σιγαροποιοί εν Αιγύπτω – διαμαρτυρία προς την κυβέρνησιν», εφ. *Εμπρός*, 10 Ιαν. 1902. «Οι σιγαροποιοί εν Αιγύπτω – διαμαρτυρία προς την κυβέρνησιν», εφ. *Εμπρός*, 10 Ιαν. 1902.

Η αιγυπτιακή βιομηχανία τσιγάρου ήταν σε σημαντικό βαθμό δημιουργήμα των Ελλήνων επιχειρηματιών, εφόσον ο ομογενής καπνέμπορος Νέστορας Γιαννακλής υπήρξε ο πρώτος που κατασκεύασε το έτοιμο χειροποίητο τσιγάρο κατά τη δεκαετία του 1860. Το παράδειγμα του ακολούθησαν και άλλοι Έλληνες επιχειρηματίες εξελίσσοντας τη χώρα του Νείλου σε μεγάλη εξαγωγό χειροποίητων τσιγάρων υψηλής ποιότητας, την ίδια στιγμή που οι καπνοβιομήχανοι άλλων εθνοτήτων ασχολήθηκαν κατά βάση με την παραγωγή φθηνότερων τσιγάρων που καταναλώνονταν στην εγχώρια αγορά (Shechter 2006, 38 και 79). Από τις εξελίξεις στην αιγυπτιακή σιγαροποιία επωφελήθηκε και το ελληνικό κράτος, το οποίο με τη σύναψη μιας διακρατικής εμπορικής συμφωνίας με την Αίγυπτο το 1883, κατόρθωσε να βρει αγοραστική διέξοδο για τις μεγάλες ποσότητες καπνών που καλλιεργούνταν στην επικράτεια του μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας. Μάλιστα οι ελληνικές αρχές, πέτυχαν μια μεγάλη διπλωματική επιτυχία το 1890, πείθοντας την αιγυπτιακή κυβέρνηση να απαγορεύσει την καλλιέργεια καπνού στην επικράτεια της.²³

Η σιγαροποιία απασχολούσε και έναν μεγάλο αριθμό Ελλήνων εργατών, οι οποίοι σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις ανέρχονταν σε 2.500 περίπου κατά την περίοδο της ακμής του κλάδου και αποτελούσαν κατά συνέπεια τη μεγαλύτερη ομάδα χειρωνακτικά απασχολούμενων εντός της παροικίας (Papakyriakou 2014, 76). Η συνύπαρξη Ελλήνων εργατών και εργοδοτών καθιστούσε επιπλέον τη βιομηχανία τσιγάρου ένα ακόμα εν δυνάμει πεδίο εκδήλωσης των κοινωνικών αντιθέσεων που διαπερνούσαν τον αιγυπτιώτη ελληνισμό. Το άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτού του κλάδου αφορούσε τη συνύπαρξη των Ελλήνων με εργάτες άλλων εθνικών ομάδων, Ευρωπαίους και γηγενείς, η οποία αποτυπώθηκε στην ανάπτυξη κοινών δράσεων (Κιτροέφ 2021, 138).

Κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, η αιγυπτιακή όπως άλλωστε και η ελληνική κοινωνία είχαν βρεθεί αντιμέτωπες με μια σειρά τεχνολογικών αλλαγών που επέφεραν σημαντικές ανισορροπίες στην καθημερινότητα και προκάλεσαν την αναστάτωση σε επαγγέλματα που αισθάνθηκαν την απειλή της τεχνολογικής ανεργίας. Οι εργάτες που απασχολούνταν στην παραγωγή τσιγάρου (σιγαροποιού) αποτέλεσαν ένα επάγγελμα που αντιτάχθηκε συστηματικά στην εισαγωγή μηχανών στον κλάδο υιοθετώντας ακόμα και την πρακτική της καταστροφής των νέων αυτών παραγωγικών μέσων.²⁴ Μολονότι αυτές οι αντιδράσεις συνέβαλαν στην επιβράδυνση της εκμηχάνισης και απέδωσαν στους σιγαροποιούς μια θέση ανάμεσα στους

²³ Ενδεικτικά: Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, φ. 140 (Αίγυπτος-εμπορικές συμβάσεις).

²⁴ Για μια σύντομη αναφορά στις αντιδράσεις που αναπτύχθηκαν απέναντι στον τεχνολογικό μετασχηματισμό σε Ελλάδα και Αίγυπτο, βλ. Νίκος Αλέξης 2021, 77-100.

πρωτεργάτες του αιγυπτιακού εργατικού κινήματος, η μαζική εισαγωγή σιγαροποιητικών μηχανών στον απόηχο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ώθησε εν τέλει αρκετούς από αυτούς στην ανεργία (Beinin και Lockman 1988, 49 κ.ε., και Khuri-Makdisi 2010, 154-159). Μετά από αυτό το κύμα ταχύρρυθμης εκμηχάνισης παρατηρείται και η σταδιακή παρακμή της ελληνόκτητης σιγαροποιίας στην Αίγυπτο, με αρκετούς ομογενείς καπνεμπόρους να έχουν ήδη προνοήσει να μεταφέρουν μέρος των δραστηριοτήτων τους σε άλλες χώρες (Shechter 2006, 86-92, 111. Για την προγενέστερη οργάνωση και κινητοποίηση των σιγαροποιών, Shechter 2006, 43).

Η σιγαροποιία αποτέλεσε ένα πεδίο στο οποίο σύμφωνα με την Ilham Khuri-Makdisi (2010, 154) η συνύπαρξη των Ελλήνων εργατών με εκείνους που προέρχονταν από άλλες εθνότητες συντέλεσε στη διαμόρφωση μιας μεσογειακής κουλτούρας διαμαρτυρίας. Ενώ όμως η εργατική δύναμη της παροικίας ήταν κατά βάση συγκεντρωμένη σε αυτό τον κλάδο, η ελίτ μετείχε σε μια σειρά από επιχειρηματικές δραστηριότητες, οι οποίες κάλυπταν αρκετά μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής ζωής από αυτό που η αριθμητική παρουσία του ελληνικού στοιχείου μπορούσε να υποδηλώσει. Ενώ λοιπόν οι Έλληνες υπήκοοι βρίσκοταν ποσοστιαία στο 1% περίπου του συνολικού πληθυσμού της χώρας, με κατά περιόδους διακυμάνσεις, η συμβολή τους στο εμπόριο, μια σειρά από βιομηχανικούς κλάδους και τον χρηματοπιστωτικό τομέα ήταν πολλαπλάσια.²⁵

Οι Έλληνες της Αιγύπτου είχαν επιδοθεί ήδη από το 19^ο αιώνα στο εμπόριο, κυρίως εξαγοντας βαμβάκι και άλλα δημητριακά. Από τις δραστηριότητες αυτές προήλθε μια σημαντική συσσώρευση πλούτου, η οποία αποτυπώθηκε μεταξύ άλλων στην οικονομική ευμάρεια των κοινοτήτων τους αλλά και σε επενδύσεις και ευεργεσίες εντός της επικράτειας του ελληνικού κράτους. Παρά τις δυσκολίες που δημιουργούσε η αδιαφορία των βρετανικών αρχών για την ανάπτυξη βιομηχανίας στην Αίγυπτο, εκμεταλλεύτηκαν τα υπαρκτά κενά για να επενδύσουν πέρα από την καπνοβιομηχανία σε κλάδους όπως η εκκόκκιση βαμβακιού, η βυρσοδεψεία, η χαρτοποιία και η ποτοποιία.²⁶

Σημαντική υπήρξε η παρουσία της παροικίας και για την ανάπτυξη των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων στην Αίγυπτο. Αυτή επιτεύχθηκε αφενός μέσα από την άμεση εμπλοκή αιγυπτιωτών σε εγχώρια τραπεζικά ιδρύματα και αφετέρου μέσα από τη διευκόλυνση της διείσδυσης των ελληνικών τραπεζών στην αιγυπτιακή οικονομία. Η Εθνική Τράπεζα ανέπτυξε τη δραστηριότητα της μέσω της Τράπεζας της Ανατολής της οποίας υπήρξε ιδρύτρια και βασική μέτοχος ενώ και η τράπεζα Αθηνών

²⁵ Η αναφορά εδώ γίνεται κατά προσέγγιση και λαμβάνοντας υπόψη σημαντικές δυσκολίες στον ακριβή προσδιορισμό των Ελλήνων της Αιγύπτου που αναφέρονται συστηματικά στη βιβλιογραφία. Π.χ. Πακυριακού 2014, 10-13.

²⁶ Ενδεικτικά: Πολίτης 1930, 161-211, 258-304.

απέκτησε σημαντικό ρόλο στις ροές κεφαλαίου μεταξύ Ελλάδας και Αιγύπτου (Πολίτης 1930, 226-241).

Βέβαια σημαντική αλλά και δυσκολότερα προσδιορίσιμη υπήρξε η δραστηριότητα των μικρότερων Ελλήνων εμπόρων και καταστηματαρχών, οι οποίοι μαζί με τους εργαζόμενους που απασχολούσαν κάλυπταν ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού της παροικίας (Kitroeff 2021, 126). Επιδιδόμενοι συχνά στον δανεισμό των ντόπιων, αποτέλεσαν όπως είδαμε το επίκεντρο του αφηγήματος για τον εκπολιτιστικό ρόλο του ελληνισμού και ταυτόχρονα κατηγορήθηκαν για την εμπλοκή σε μια σειρά από παράνομες δραστηριότητες όπως το λαθρεμπόριο χασίς, η τοκογλυφία και η παράνομη πώληση αλκοόλ. Η δράση τους εν τέλει κινούνταν μεταξύ μυθοπλασίας και πραγματικότητας, εφόσον εκείνοι θεωρούνταν ότι μετουσιώνουν το πρότυπο του ευέλικτου και εύκολα προσαρμοζόμενου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες Έλληνα, όπως μπορούσε για παράδειγμα να καταδείξει η επιβίωση τους ως δανειστών και μετά την επιλογή της βρετανικής διοίκησης να ιδρύσει γεωργική τράπεζα για τον δανεισμό των φελάχων (Γαβριηλίδης 1921, 98-99· Πολίτης 1930, 35-44).²⁷ Και σε αυτή την περίπτωση ο ιδεότυπος του Έλληνα εμπόρου που δραστηριοποιείται στην ενδοχώρα φαίνεται πάντως να επικαλύπτει την παρουσία του καταστηματάρχη ή του υπαλλήλου των μεγάλων αιγυπτιακών πόλεων, για τον οποίο ο Κρόμερ είχε αφιερώσει μια μόνο σειρά στη δισέλιδη αναφορά του για τους Έλληνες της Αιγύπτου (Cromer 1916, 250-251).

5. Αντί συμπερασμάτων

Όπως προσπάθησε να καταδείξει το παρόν δοκίμιο υπάρχει συχνά μια απόσταση ανάμεσα στις εντυπώσεις που επικρατούν και αναπαράγονται στη συλλογική μνήμη και τα ερωτήματα ή τους προβληματισμούς που θέτει η ιστορική έρευνα. Η γεφύρωση των δύο επιπέδων παραμένει ζητούμενο στην περίπτωση του παροικιακού ελληνισμού της Αιγύπτου. Η ελληνική παροικία, όπως προκύπτει και από την εξέταση ορισμένων επεισοδίων που έφτασαν μέχρι τις αθηναϊκές εφημερίδες και την ελληνική δημόσια σφαίρα, ερχόταν παροδικά αντιμέτωπη με σημαντικές εσωτερικές εντάσεις, είτε εξαιτίας των ανισοτήτων που διαπερνούσαν τους εσωτερικούς τους θεσμούς, τις Κοινότητες, είτε επειδή τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της υπήρχαν διάφοροι πόλοι ισχύος και η τήρηση των ισορροπιών δεν ήταν πάντα δεδομένη. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί και η διαφοροποίηση στις τακτικές που επέλεξαν οι διαφορετικές μερίδες της κατά την αλληλεπίδραση με τους Βρετανούς και το ανερχόμενο αιγυπτιακό εθνικιστικό κίνημα. Εν τέλει ο πλουραλισμός αυτός φαίνεται πάντως να ευνόησε την αναπροσαρμογή στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, αν και σε βάθος χρόνου υπήρχαν σταδιακές υποχωρήσεις τόσο στην οικονομική όσο και στην πολιτική ισχύ της παροικίας. Όσον αφορά τέλος,

²⁷ Ο Παπακυριακού διακρίνει αυτή την «προσαρμοστικότητα» των Ελλήνων από την πραγματική προσέγγιση στον ντόπιο πληθυσμό η οποία φαίνεται να απουσιάζει (Papakyriakou 2014, 70).

τις αντιπαραθέσεις μεταξύ εργατών και εργοδοτών αυτές φαίνεται να περιορίστηκαν στη σιγαροποιία, ενώ αν υπήρξαν προστριβές σε άλλους κλάδους ήταν μάλλον μικρότερης έντασης.

Ένα άλλο σημαντικό σημείο που τίθεται από τη βιβλιογραφία και στο οποίο σταθήκαμε αφορά τη σχέση της ελληνικής παροικίας με τον γηγενή πληθυσμό, η οποία χρειάστηκε αν όχι να αλλάξει στην ουσία της σίγουρα να εξωραϊστεί από την ελληνική διανόηση κατά την πορεία προς τον Μεσοπόλεμο. Διαπιστώσαμε ωστόσο ότι η ανάλυση του Κρόμερ για τις δύο διακριτές ως προς τη νοοτροπία τους μερίδες της παροικίας αναπαράχθηκε επί της ουσίας στο έργο του Πολίτη, με αποτέλεσμα το νέο αφήγημα για τη σχέση Ελλήνων και Αιγυπτίων να γίνει απολογητικό και να εστιάσει κατά βάση στην αποκατάσταση και εν μέρει την ηρωοποίηση των μικρεμπόρων δανειστών που δραστηριοποιούνταν στην αιγυπτιακή ενδοχώρα. Σε ένα πιο αφαιρετικό επίπεδο, η αιγυπτιακή επαρχία αποτέλεσε έναν «βολικό» χώρο για να εξελιχθεί η του διαδικασία εκπολιτισμού, εφόσον εκεί βρίσκονταν οι μη επαρκώς εκπολιτισμένοι φελάχοι. Εν τέλει η διαδικασία αυτή παρήγαγε μακροπρόθεσμα ένα κενό, το οποίο καλείται και εν μέρει προσπαθεί ήδη να καλύψει παρά τις δυσκολίες η σύγχρονη ιστορική έρευνα. Αυτό αφορά αφενός τη δραστηριοποίηση των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων της αποικίας εντός του αστικού ιστού, για την αλληλεπίδραση των οποίων με τον γηγενή πληθυσμό των λαϊκών συνοικιών έχω την εντύπωση ότι η ιστοριογραφία δεν έχει ακόμα επαρκείς απαντήσεις. Η συνεργασία που αναπτύχθηκε μεταξύ Ελλήνων, γηγενών και Ευρωπαίων σε χώρους εργασίας όπως η σιγαροποιία, ενδέχεται να αποτελεί ένδειξη μιας γενικότερης αλληλεπίδρασης στην καθημερινότητα και τη δημόσια σφαίρα, η οποία εξαιτίας ερευνητικών και άλλων περιορισμών είναι δύσκολο να διαπιστωθεί.

ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ ΚΑΙ ΤΥΠΟΣ

Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, φ. 140 (Αίγυπτος Εμπορικές Συμβάσεις)

Εφημερίδα *Εμπρός*

Εφημερίδα *Σκριπ*

Εφημερίδα *Ταχυδρόμος*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβραμίδης, Αρίσταρχος. 1934. *Μελέτη περί των εν Αιγύπτω ελληνικών οικονομικών συμφερόντων*. Αθήνα: Θέμις.

- Αλέξης, Νίκος. 2021. «Από τη “φυσική εισαγωγή” της προόδου στην πολιτική των αποζημιώσεων: για μια εξέταση των αντιδράσεων στην τεχνολογία από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι τον Μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά* 72: 77-100.
- Αναστασίου, Αναστάσιος. 2020. *Η ελληνική παροικία της Αιγύπτου πριν και μετά τον Β’ παγκόσμιο Πόλεμο*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Γαβριηλίδης, Βλάσσης. 1921. *Ταξείδια: Ιταλία – Σουηδία – Νορβηγία -Δανία – Αίγυπτος – Ιεροσόλυμα*. Αθήνα: Ελευθερουδάκης.
- Κιτροέφ, Αλέξανδρος. 2021. *Οι Έλληνες και η διαμόρφωση της νεότερης Αιγύπτου*. Μετ. Αργύρης Παπασπυριόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Παπασωτηρίου.
- Νταλαχάνης, Άγγελος. 2015. *Ακυβέρνητη παροικία. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο από την κατάργηση των προνομίων στην έξοδο 1937-1962*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Νταλαχάνης, Άγγελος. 2010. «Μεταξύ παροικίας, μητρόπολης και διασποράς. Στρατηγικές μετανάστευσης για τους Έλληνες της Αιγύπτου», *Μνήμων* 31: 187-214.
- Πολίτης, Γ. Αθανάσιος. 1930. *Ο ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, τόμ. 2: συμβολή του ελληνισμού εις την ανάπτυξιν της νεωτέρας Αιγύπτου. Αλεξάνδρεια – Αθήνα: Γράμματα.
- Σουγιουλτζόγλου, Ηράκλειτος. 2018. *Η «ελληνική» Αίγυπτος ως τόπος ιστορίας και μνήμης*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Χατζιωσήφ, Χρήστος. 2016. «Αποδόμηση των προκατασκευασμένων, κοινά αποδεκτών σχημάτων», *Χρόνος (onlinemagazine)* 34.
- Abdulhaq, Najat. 2016. *Jewish and Greek communities in Egypt: Entrepreneurship and Business before Nasser*. London - New York: I. B. Tauris.
- Baghdiantz McCabe, Ina. 2010. «On the study of Diasporas», in Gelina Harlaftis, Nikos Karapidakis, Kostas Sbonias, Vaios Vaiopoulos (eds.), *The new ways of History: Developments in Historiography*. London - New York: I. B. Tauris Publishers.
- Beinin Joel και Zachary Lockman. 1988. *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam and the Egyptian Working Class, 1882-1954*. London: I. B. Tauris and Co Ltd.
- Cromer, Lord. 1916. *Modern Egypt*. New York: The Macmillan Company.

- El Shawadfy, Abd-El-Aal Mahmoud. 2009. *Ελληνοαιγυπτιακές πνευματικές σχέσεις στο 19^ο και στις αρχές 20^{ου} αιώνα, με βάση τις αρχειακές πηγές*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Hadziiosif, Christos. 1980. *La colonie grecque en Egypte, 1833-1856*. PhD Thesis. Sorbonne: Université de Paris IV.
- Kazamias, Alexander. 2014. «Cromer's Assault on "Internationalism": British Colonialism and the Greeks of Egypt, 1882-1907» in A. Gorman and M. Booth (eds.), *The Long 1890s in Egypt: Colonial Quiescence, Subterranean Resistance*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kitroeff, Alexander. 1989. *The Greeks in Egypt 1919-1937: Ethnicity and Class*, London: Ithaka Press.
- Khuri-Makdisi, Ilham. 2010. *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860-1914*. Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press.
- Papakyriakou, Marios. 2014. *Formulation and definitions of the Greek national ideology in colonial Egypt (1856-1919)*. PhD Thesis. Freie Universität Berlin.
- Shechter, Relli. 2006. *Smoking, Culture and Economy in the Middle East: The Egyptian Tobacco Market 1850-2000*. London - New York: Tauris.